

УДК 321.01:328.123:329.05«198/199»

ТРАНСФОРМАЦІЯ МІСЦЯ ТА РОЛІ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Ірина Чміль

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська 1, м. Львів, Україна, 79000,
e-mail: iryna.chmil@ukr.net*

Визначено суть поняття «політична опозиція», проаналізовано його широке і вузьке значення. Досліджено засади діяльності політичної опозиції за різних політичних режимів, її роль і особливості взаємодії з владою. Зазначено, що системний чи позасистемний характер опозиції залежить від типу політичного режиму, у якому вона функціонує. З'ясовано фактори активізації позасистемної опозиції в країнах Центрально-Східної Європи, а також роль політичної опозиції у формуванні суспільних рухів як потужної сили у боротьбі з правлячим режимом. Висвітлено специфіку опозиційної діяльності у перехідний період. Проаналізовано основні опозиційні рухи та їхнє значення в процесі переходу від авторитаризму до демократії; з'ясовано сучасні функції політичної опозиції в країнах Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: опозиція; трансформація політичних систем; антикомуністичні рухи; політичний плюралізм; демократизація; реформи; протест; революція.

Політична опозиція є одним з головних елементів демократичного політичного режиму, силою, яка протидіє узурпації влади та уможливорює існування політичного плюралізму. Вона також є важливим інститутом політичної системи, який визначально впливає на характер процесу державотворення.

У країнах Центрально-Східної Європи друга половина 1980-х років характеризувалася активними процесами зміни існуючого політичного ладу. На хвилі переходу від авторитаризму до демократії у цих країнах почали виникати опозиційні настрої, сформувалася політична опозиція як основа для утворення суспільно-політичних рухів. Останні стали потужною силою у боротьбі з правлячим режимом. Дослідження теоретичних аспектів політичної опозиції, діяльності опозиційних суспільних рухів країн Центрально-Східної Європи в період трансформації політичних систем дають змогу проаналізувати їхнє місце і роль у цих процесах, а також відстежити зміну функцій опозиції у процесі консолідації демократії.

Мета статті – визначити головні завдання політичної опозиції у різних політичних режимах; відповідно до моделей трансформації політичних систем центральноєвропейських країн, розглянути і проаналізувати особливості діяльності опозиційних рухів у Болгарії, Румунії, Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині; визначити їхню роль у процесі демократизації; відстежити зміну функцій політичної опозиції в Центрально-Східній Європі.

Проблему опозиційної діяльності досліджували ще з часів Античності, хоча теоретичне обґрунтування цієї проблеми припадає на ХХ ст. Чимало науковців, серед яких американські дослідники Х. Арндт, Р. Даль, Х. Лінц, А. Лейпхарт, Дж. Сарторі, французький вчений М. Дюверже, британсько-австрійський науковець К. Поппер, аналізували роль, місце та значення опозиції у суспільстві [7]. Серед вітчизняних дослідників значний внесок у розвиток теорії політичної опозиції зробили: Ф. Рудич [13], С. Рябов [14], Г. Нечипоренко, А. Колодій, В. Горбулін, В. Горбатенко, Ю. Розенфельд [12], У. Ільницька [5; 6], Т. Ткаченко [15] О. Новакова, І. Курас, Ю. Шведа та інші. Проблеми опозиції часто досліджували в контексті теорії політичних партій. Зокрема, М. Дюверже у своїй праці «Політичні партії» (1957) визначив опозицію як одну з функцій політичної партії. Він зазначав, що суттєвою характеристикою західної демократії є наявність організованої опозиції, що здатна запобігти маніпуляції громадською свідомістю з боку влади [3].

Значна кількість напрацювань у галузі дослідження політичної опозиції засвідчує неоднозначність і багатоаспектність цього явища. Наприклад, політичну опозицію (з лат. *opposition* – *протиставлення*) можна розглядати у вузькому та широкому значеннях. В останньому опозицію розглядають як сукупність протестних настроїв, спричинених невдоволенням існуючим політичним режимом. Вузьке розуміння опозиції передбачає, передусім, її діяльність у рамках політичної системи, де вона фігурує як інституціоналізована сила [5].

Функції та роль політичної опозиції залежать від політичного режиму, який склався в країні. Наприклад, у демократичних країнах саме опозиція виконує важливу функцію критики та парламентського контролю за діями влади. Вона змушує владні управлінські структури дотримуватися одного з найважливіших принципів управління – враховувати альтернативні підходи під час розробки програм і законопроектів та вироблення державної політики. Представники опозиції щодо влади акцентують увагу: на найменше захищених верствах населення; на суб'єктах господарювання, права яких обмежуються; на найуразливіших галузях економіки країни; на тих сферах, в яких існує небезпека виникнення загрози національним інтересам. У стабільних демократіях опозиція є політичним інститутом, який діє легально, конструктивно та ефективно.

В авторитарних та тоталітарних країнах діяльність опозиції значно обмежують або й взагалі не допускають. Відсутність політичної опозиції як легітимного політичного інституту зменшує її можливості, проте не знижує її сили та рішучості. За таких режимів опозиція сприяє формуванню контреліти, покликаної змінити існуючий політичний лад. У недемократичних країнах опозиція слугує чинником дестабілізації правлячого режиму.

Характер взаємовідносин політичної опозиції з владою за різних політичних режимів дає змогу класифікувати останню на два види: системну і позасистемну, або на опозицію режиму конфронтації та режиму кооперації [11]. Зокрема, для демократичних країн характерне існування системної опозиції, яка розглядає владу як конкурента. В авторитарних і тоталітарних державах

опозиція, зазвичай, є позасистемною, правлячі партії вона вважає ворожими. У першому випадку в протистоянні «влада – опозиція» проявляється здатність до діалогу, можливість досягти компромісу, мирне налагодження відносин, тоді як для другого характерне взаємозвинувачення, дискредитація, демонстрація сили. Позасистемна опозиція існувала в період трансформації політичних систем центральноєвропейських країн.

У 1980-х роках країни Центрально-Східної Європи охопили економічна і політична кризи спричинені тривалою монополією комуністичних партій на владу, розпадом СРСР, важким економічним та соціальним становищем багатьох країн регіону. Все це стало передумовою до зародження масового невдоволення серед населення, що дуже швидко переросло у виникнення опозиційних суспільних рухів. Останні діяли позасистемно, враховуючи, що однопартійні системи у центральноєвропейських країнах унеможливають існування інституціоналізованої опозиції.

Незважаючи на спільні характеристики діяльності опозиційних рухів у країнах Центрально-Східної Європи, все ж межі, ступінь впливу та функції опозиції відрізнялися за певними критеріями. Це зумовлено, передусім, рівнем розвитку кожної з країн, а також особливостями перехідного періоду.

Аналіз перехідних процесів у країнах Центрально-Східної Європи дає змогу виокремити чотири моделі трансформації їхніх політичних систем:

- переговори або модель «круглого столу» (Польща та Угорщина);
- імплізія – правляча еліта передає владу опозиційним силам (Чехословаччина);
- реформи (Болгарія);
- путч, переворот (Румунія).

Період 1980-х років у Польщі, Угорщині та Чехословаччині характеризувався порівняно кращими можливостями для виникнення опозиційних угруповань, невдоволених бездіяльністю влади в період назріваючих криз. Це спричинено, передусім, наявністю у цих країнах певних демократичних та державницьких традицій, а також існуванням (хоч і слабкого) громадянського суспільства [10].

У Польщі свідченням порівняно сформованого громадянського суспільства став той факт, що польська профспілка «Солідарність» утворилася майже на десять років раніше від опозиційних рухів у інших країнах Центрально-Східної Європи. Вона фактично дала поштовх до зародження антикомуністичних рухів в інших країнах регіону.

Передумовою для формування широкої опозиції комуністичному режиму у Польщі став робітничий рух, який супроводжувався численними страйками працівників, невдоволених економічною ситуацією в країні. Виникненню «Солідарності» сприяло і те, що у Польщі загострення суспільної ситуації посилювалося стійкими традиціями громадсько-політичного лібералізму, що збереглися навіть у жорстких умовах командно-розпорядчої системи: 1) існування, хоч і суто формальне, багатопартійності; 2) наявність у правлячій на той час *Польській об'єднаній робітничій партії* (ПОРП) певних елементів

соціал-демократизму, виділення у її середовищі реформаторського крила; 3) стійкий ментально-культурний світогляд поляків, заснований на національно-індивідуалістичних цінностях. Опозиції давали змогу діяти [1].

Поступово «Солідарність» перетворилася на потужний протестний рух, який прагнув демократизації, реалізації соціальних гарантій і відміни цензури. На початку 1989 р. профспілка ініціювала проведення «круглого столу» – переговорів між ПОРП та опозицією. За угодою між урядом і «Солідарністю» останню зареєстрували як офіційну структуру, сформували перехідні Національні збори (Сейм і Сенат), які розпочали період реформ; також ввели посаду президента. Ще одне досягненням «Солідарності» на цих переговорах – запровадження політичної демократії, внаслідок якої виникли десятки нових партій різної орієнтації, розпочали перехід до ринкової економіки шляхом роздержавлення власності (план віце-прем'єра Л. Бальцеровича). У країні 1991 р. відбулися демократичні вибори, які засвідчили початок подолання існуючого режиму та перехід до консолідованої демократії. Польща була першою з країн Центральної Європи, яка до 1993 р. мала значні перспективи економічного підйому [4]. Усі ці досягнення значною мірою стали результатом успішної діяльності профспілки «Солідарність», яка відіграла вирішальну роль у поваленні комуністичного режиму.

Подібна ситуація виникла і в Угорщині: країна у 1980-х роках переживала глибоку кризу у всіх сферах суспільного життя. Інфляція, високий рівень безробіття, чималі державні борги значно погіршували ситуацію. Це посилювало невдоволення серед населення, бажання докорінних змін. На хвилі народних протестів виникає опозиційний до діючого режиму рух – *Угорський демократичний форум (УДФ)*, який 1988 р. активізував свою діяльність і висунув вимогу зміни політичної та економічної системи. Переговори між правлячою *Угорською соціалістичною робітничою партією (УСРП)* та опозиційним УДФ відбулися 1989 р. У результаті цих переговорів досягли згоди щодо проведення вільних демократичних виборів до парламенту, запровадження посади президента, внесення змін до Конституції, зокрема, перейменування держави на Угорську Республіку. На черговому з'їзді УСРП прийняли нову назву партії – Угорська соціалістична партія, а також оголосили про відмову від провідної ролі цієї партії в суспільстві. Це дало суттєвий поштовх до утворення нових партій, тобто до формування багатопартійності як важливої умови демократії. Перші вільні демократичні вибори відбулися навесні 1990 р. Перемогу здобув УДФ, який і забезпечив лібералізацію та демократизацію політичної системи Угорщини [9].

У Чехословаччині повалення комуністичного режиму відбувалося шляхом «оксамитової» революції, особливість якої полягала у тому, що комуністів примусили відмовитися від монополії на владу та погодитися провести вільні конкурентні вибори під тиском масових протестів мирного характеру. Метою «оксамитової» революції у Чехословаччині було повалення комуністичного режиму та остаточна детоталітаризація суспільства. Виступи опозиції в Чехословаччині були спровоковані студентськими протестами, які згодом

переросли у всенародне повстання. Неабияку роль в організації та проведенні революції відіграли чеський опозиційний рух *Громадянський форум* (ГФ) та його аналог у Словаччині – *Громадськість проти насильства* (ГПН). Ці рухи виступали за подолання монополії Комуністичної партії на владу та за впровадження демократичних цінностей, мали на меті зближення з Європою [10]. Лідери ГФ та ГПН очолили народне повстання, зуміли надати йому організованого характеру і протягом кількох тижнів домогтися докорінних змін у суспільно-політичному житті Чехословаччини. Правляча верхівка під впливом опозиції пішла на поступки і передала владу опозиційним силам.

У Болгарії та Румунії складність перехідного періоду полягала у відсутності досвіду демократії, на відміну від Польщі, Чехословаччини та Угорщини. Отож період після 1989 року був періодом «демократизації», а не «редемократизації». Монополія комуністичної партії на владу, яка у цих країнах тривала кілька десятиліть (при владі перебували кланово-сімейні диктатури Т. Живкова (з 1954 р.) у Болгарії та Н. Чаушеску (з 1965 р.) в Румунії) і, відповідно, встановлення однопартійних систем без можливості доступу до влади нових політичних сил стало підставою до виникнення *Союзу демократичних сил* (СДС) у Болгарії та *Фронту національного порятунку* (ФНП) у Румунії. Особливість рухів балтійських країн полягала у тому, що їх створили «згори» реформовані комуністи, які не погоджувалися з політичним курсом правлячих комуністичних партій. Цей факт пояснюють існуванням сильних централізованих комуністичних партій у цих країнах, які фактично придушували будь-які протестні настрої населення та унеможлилювали формування політичної опозиції з народу. Передусім це стосувалося Румунії, де жорсткий антиреформістський курс комуністичного лідера Н. Чаушеску звів нанівець спроби громадськості мирно подолати монополію Комуністичної партії на владу і здійснити перехід до демократії.

Румунія була єдиною з країн Центрально-Східної Європи, де усунення правлячого комуністичного режиму відбулося шляхом збройної революції, в результаті якої загинуло понад тисячу осіб. ФНП взяв на себе роль організатора антикомуністичних виступів і дуже швидко перетворився на потужну опозиційну силу [8]. Програма ФНП передбачала: відмову від однопартійної системи, встановлення демократичного, плюралістичного державного правління, проведення вільних виборів у квітні 1990 р., розділення влади, обрання всього політичного керівництва на один, максимум на два терміни, повагу до національних меншин, забезпечення їхньої повної рівності з румунами. Водночас Фронт відмовлявся від прив'язки своєї програми до будь-якої політичної (класової) орієнтації [2]. Фактично всі поставлені завдання ФНП вдалося реалізувати, проте вже не у формі демократичного руху, а у формі політичної партії.

У Болгарії СДС, в який увійшли 9 партій і об'єднань, став основою організованої опозиції комуністам. Він провів наприкінці 1989 р. масові демонстрації в Софії з вимогами радикальних демократичних змін. Членам Комуністичної партії довелося погодитися на діалог з опозицією.

У січні 1990 р. СДС звернувся до БСП (з квітня 1989 р. БКП перейменували в *Болгарську соціалістичну партію*) з пропозицією провести національний «круглий стіл» для обговорення актуальних політичних та економічних питань. Пропозицію прийняли, і сторони все ж досягли згоди щодо питань переходу до демократичної політичної системи і ринкової економіки хоча й не обійшлося без труднощів. БСП довелося задовольнити всі основні вимоги опозиції [16].

Головним мотивом діяльності СДС з самого початку була ліквідація «деспотичної влади комуністичної партії». Мета демократичних змін, які почалися в країні, як заявляло керівництво СДС, – відновлення штучно перерваного цивілізаційного процесу болгарського суспільства і залучення до світового прогресу. СДС у своїй установчій декларації виступав за створення громадянського суспільства, багатопартійної системи, правової держави, за реальний поділ законодавчої, виконавчої та судової влади. Його економічна платформа орієнтувалася на швидкий і всеохоплюючий перехід до ринкової економіки. Отже, утворившись з реформаторського крила Комуністичної партії, СДС став потужним джерелом демократичних змін у Болгарії.

Сучасні функції опозиції в країнах Центрально-Східної Європи, як і в інших демократичних країнах, полягають: в оцінюванні та контролі за виконанням урядових програм та владних рішень на всіх рівнях управління; у виробленні й представленні альтернативних підходів як до тактики діючого уряду, так і до стратегічних політичних засад, на основі яких взаємодіють уряд і парламентська більшість.

Отже, місце і роль політичної опозиції на кожному етапі розвитку країн Центрально-Східної Європи мало свої особливості. На перехідному етапі опозиція виникає як форма суспільного протесту, має на меті, передусім, повалення існуючого в державі комуністичного режиму і впровадження демократичних змін. У процесі переходу від авторитаризму до демократії опозиція поступово оформлюється як політичний інститут. Відповідно, змінюються її функції: опозиція вже не виступає ворогом для влади, а лише конкурентом, з яким слід рахуватися. Отож, опозиція починає відігравати, насамперед, контролюючу функцію з метою недопущення монополізації влади і порушення прав громадян. Незважаючи на зміну ролі опозиції в історії країн Центрально-Східної Європи, вона все ж є невід'ємним елементом будь-якого суспільства та важливим індикатором нормального функціонування політичної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Безпалько У.* Особливості суспільно-політичного розвитку Польщі (1989–2004) / У. Безпалько // *Україна-Європа-Світ.* – 2008. – № 1. – С. 308–315.
2. *Довженко Н.* Политические силы в постсоциалистических обществах, Румыния / Н. Довженко // *Общественные науки и современность.* – 1992. – № 3. – С. 116–125.
3. *Дюверже М.* Политические партии / М. Дюверже. – М. : Академический Проект, 2000. – 538 с.
4. *Жуковский И. И.* Становление партийной системы Республики Польша / И. Жуковский. – Калининград : Изд-во РГУ им. И. Канта, 2010. – 184 с.

5. *Льницька У.* Парламентська опозиція як інституційний аспект контрольної функції парламенту / У. Льницька // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2011. – № 23. – С. 76–84.

6. *Льницька У.* Політико-правовий статус політичної опозиції в демократичному суспільстві / У. Льницька // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2010. – № 22. – С. 46–53.

7. *Ірха К. О.* Порівняльний аналіз інституційних форм опозиційної діяльності / К. Ірха // Гілея. – 2009. – № 24. – С. 50–58.

8. *Калашникова Н. Ю.* Фронт національного спасення – от образования до раскола / Н. Калашникова // Политические партии и движения Восточной Европы: проблемы адаптации к современным условиям. – М., 1994. – С. 207–219.

9. *Контлер Л.* История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / Л. Контлер ; Пер. с англ. – М. : Весь Мир, 2002. – 656 с.

10. *Коровицына Н. В.* Сравнительный опыт общественных преобразований в постсоциалистических странах / Н. Коровицына // Социс. – 2002. – № 5. – С. 9–18.

11. *Маймескулов Л. Н.* Политическая оппозиция и право. История и современность / Л. Маймескулов // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика : матеріали наук.-практ. конф. – К., 1996. – С. 23–27.

12. *Розенфельд Ю.* Опозиція в демократичному суспільстві / Ю. Розенфельд, Н. Осипова // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика : матеріали наук.-практ. конф. – К., 1996. – С. 178–181.

13. *Рудич Ф.* Взаємодія опозиції і влади в Україні: спроба політологічного аналізу / Ф. Рудич // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – К., 2002. – С. 25–36.

14. *Рябов С.* Опозиція як джерело альтернативної політики / С. Рябов // Вибори та демократія. – 2005. – № 4(6). – С. 8–18.

15. *Ткаченко Т.* Опозиція як політичний інститут і форма суспільного протесту / Т. Ткаченко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 5. – С. 18–26.

16. *Яжборовская И. С.* Специфика трансформаций в Центрально-Восточной Европе / И. Яжборовская // Политические исследования. – 1999. – № 3. – С. 45–46.

Стаття надійшла до редколегії 29.04.2016

Прийнята до друку 15.05.2016

TRANSFORMATION OF PLACE AND ROLE OF POLITICAL OPPOSITION IN CENTRAL EASTERN EUROPEAN COUNTRIES

Iryna Chmil

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail:iryna.chmil@ukr.net*

The essence of the concept of «political opposition», its broad and narrow meaning are defined in the article. The principles of the political opposition in different political regimes, its role and characteristics of interaction with the authorities are considered. In the article it is indicated that system or non-system nature of the opposition depends on the type of political regime in which it operates. The factors of opposition's intensification in Central and Eastern Europe are investigated. The role of the political opposition in the formation of social movements as a powerful forces in the fight against the ruling regime are analyzed. The peculiarities of the opposition in transition period are characterized. The main opposition movements and their importance in the transition from authoritarianism to democracy are viewed. The modern functions of political opposition in Central and Eastern European countries are considered in this article.

Key words: opposition; transformation of political systems; anti-communist movements; political pluralism; democratization; reform; protest; revolution.

ТРАНСФОРМАЦИЯ МЕСТА И РОЛИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ОППОЗИЦИИ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Ирина Чміль

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, Украина, 79000,
e-mail:iryua.chmil@ukr.net*

Определена суть понятия «политическая оппозиция», проанализированы его широкое и узкое значения. Исследованы основы деятельности политической оппозиции в разных политических режимах, ее роль и особенности взаимодействия с властью. Отмечено, что системный или внесистемный характер оппозиции зависит от типа политического режима, в котором она функционирует. Выявлены факторы активизации внесистемной оппозиции в странах Центрально-Восточной Европы, а также роль политической оппозиции в формировании общественных движений как мощной силы в борьбе с правящим режимом. Определена специфика оппозиционной деятельности в переходный период. Проанализированы основные оппозиционные движения и их значение в процессе перехода от авторитаризма к демократии; выявлены современные функции политической оппозиции в странах Центрально-Восточной Европы.

Ключевые слова: оппозиция; трансформация политических систем; антикоммунистические движения; политический плюрализм; демократизация; реформы; протест; революция.